

Л.А.Коробчинська

РОЗМОВНА І ПРОСТОРІЧНА ЛЕКСИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ТА ЇЇ РЕМАРКУВАННЯ В СЛОВНИКАХ

При стилістичному аналізі словникового складу сучасної української мови виділяються лексичні шари, які перебувають в складних взаємозв'язках з собою.

В залежності від сфери вживання слова виділяємо лексику загальнонародну, тобто зрозумілу на всій мовній території (сюди входить також професійна лексика, властива мові людей певних професій, але теж вживана на всій території мовлян), діалектну, характерну лише для певної місцевості, та елементи жаргонно-арготичної, що використовується в колі окремих соціальних та професійних груп.

Переважна більшість слів загальнонародної лексики складає лексику літературної мови, тобто вищої форми національної мови, нормованої, відшліфованої, обробленої, за висловом М. Горького, майстрами слова, мови, яка «... обов'язково має свої певні загальноприйняті норми як у галузі граматичної будови, орфографії, орфоєпії, чим вона відрізняється від мови діалектної, а також суто просторіччя»¹.

В літературній мові, в свою чергу, виділяється лексика загальноновживана, книжка, розмовна.

Найширшою в кількісному відношенні є загальноновживана лексика. Її ще називають стилістично нейтральною, або міжстильовою, підкреслюючи такою назвою, що вона однаково вживається в усіх мовних стилях. Х. Касарес, іспанський лексикограф, образно назвав її «монетою, яка ходить скрізь»².

Книжна лексика охоплює слова, властиві переважно писемній мові, а також усній формі літературної мови, близькій до писемної (доповіді, лекції і т. п.). Вона включає в себе більшість абстрактної лексики, наукову, суспільно-політичну, офіційно-ділову, поетичну тощо.

Розмовна лексика характерна для усної форми літературної мови. Вона дає мові невимушеності, більшої вільності, створює специфічний відтінок розмовної мови.

Характеризуючи розмовну лексику російської мови, І. С. Ільїнська пише: «Слова розмовні є елементами, що знижують стиль по відношенню до загальнонейтрального пласта слів даної літературної мови тільки в писемній мові і можуть служити там певним прийомом

¹ Див. І. К. Білодід, Вступ до «Курсу історії української літературної мови», Ви-во АН УРСР, т. I, 1958.

² Х. Касарес, Введение в современную лексикографию, узд-во «Иностранная литература», М., 1958, стор. 280.

стилізації, який вносить у писемну мову присмак усного спілкування або передає чію-небудь усну мову, як наприклад, в діалогах. В усній мові розмовні слова виступають нарівні з загальнонейтральними, не знижуючи стилю вислову, тобто є так само, як і загальнонейтральні, стилістично незабарвленими. Наприклад, якщо в писемній мові поряд зі словами типу *говорить, беседовать, рассуждать*, які позбавлені будь-якого стилістичного забарвлення і виражають лише різні відтінки значення певного процесу, а тому прийнятні в усякому стилі мови, буде вжито слово *толковать*, то це привнесе в писемну мову відтінок розмовності і буде сприйнято як елемент усної стихії мови. Так само і з словами типу *дружить, каждый, смягчать* та ін., з одного боку, і словами типу *ладить, любой, смягчить* – з другого. Але ті ж слова, якщо їх вжити в усній мові, не будуть сприйматися як різні за своєю стилістичною роллю і всі разом створять нейтральний фон усного висловлення»³.

Слова розмовної мови можуть дещо відходити від строгих літературних норм – як своєю формою, так і значенням; на їх значення нашаровуються додаткові відтінки – відтінки експресивності, властиві усній мові, чим вони відрізняються від слів нейтральної лексики. В одних випадках ця експресивність передається за допомогою певних словотворчих елементів – суфіксів і префіксів, в інших – окремими лексемами.

Приклади розмовної лексики: *базікати – забазікатися, брехати – брехня – брехун, бухкати – забухкати, вештатися, забродитися, забрѣоханий, забудько, завалитися (спати), задерика, закудланій, закуцьорблений, кавкати – закавкати, мимрити – замимрити, паскудити – запаскудити, пхикати, репетувати, засапатися, - засапаний, смердіти, човгати, шкандибати, шкутильгати, шмагати, штурляти, штрикати* і т. д.

Сюди належать деякі суфіксальні форми, переважно зі значенням зменшувальним або збільшувальним, зневажливим: *завидющий, зборисько, здоровісінький, малюсінький, цілісінький, зятьок, кавуняча, капіталець, капустана, кияночка* (при нейтральному *киянка*), *корівка – корівчина, матінка – матусенька – матуся, недалечко*; численні префіксальні форми дієслів зі значенням багатократності, напр.: *наготовити, нагулятися, нажартуватися, попоїсти, помучити, попомерзнути, попоплакати* тощо; окремі слова та форми, як-от: *зугарний, зацупіти* (від холоду), *запанібрата, ірод* (лайливе), *казна-куди, казна-що, каламутник – каламутниця, катма, контра, нагримати, надоїда, назубок* і под.; сюди входять також слова з суфіксами **-енко, -івна, -чук**, що визначають дітей за професією чи соціальним станом їх батьків: *бондаренко, бондарівна, бондарчук, коваленко, ковалівна, ковальчук, куркуленко, куркулівна*.

Ще не втратили характеру розмовних форм, створені від слів чол. роду за допомогою суфікса **-ка** на визначення професії жінок: *інструкторка, кондукторка, коректорка, лекторка* (пор. літературні: *машиністка, друкарка*).

³ И. С. Ильинская, Из наблюдений над лексикой Пушкина (элементы современного построения у Пушкина), Труды Института русского языка АН СССР, т. II, 1950, стор. 82-83.

В розмовно-літературну лексику входить також народнопоетична: *рута-м'ята, білолиций, сизокрилий, ясночолій, віщувати* і т. п.⁴

Вся розмовна лексика, як уже говорилося, так само, як і нейтральна, є цілком літературною. Але якщо нейтральні слова в однаковій мірі вживаються і в науковій літературі, і в різних жанрах художньої літератури, і в усній мові, не впливаючи при цьому на стильову характеристику мовної тканини, то розмовні, теж вільно вживаючись в різних жанрах художньої і публіцистичної літератури, створюють відтінок розмовного стилю.

В наукових творах та в творах ділового жанру, для яких характерна строго нормована мова, розмовна лексика майже не вживається.

Таким чином, загальноновживана (або нейтральна), книжка і розмовна лексика разом взяті складають лексику літературної мови в двох її різновидах: писемному і усному.

Не входить до складу літературної мови, а стоїть поза нею лексика діалектна і жаргонно-арготична; але і та, і друга може використовуватися в мові художніх творів – як правило, з стилістичною метою.

Особливе місце в загальнонародній лексиці займає просторічна: вона стоїть на межі літературної лексики, окремими своїми елементами проникаючи в неї (а саме – в розмовну), іншими – далеко відступаючи від літературної мови.

Просторічна лексика, на відміну від діалектної і жаргонно-арготичної, зрозуміла всім мовлянам.

Для просторічної лексики в значно більшій мірі, ніж для розмовної, характерне стилістичне зниження. Якщо зниження розмовної лексики відчувається тільки тоді, коли вона введена в писемну літературну мову, то зниження просторічної лексики відчувається не тільки по відношенню до писемної, але й до усної форми літературної мови. Про це добре сказано у І. С. Ільїнської: «Просторічні слова є зниженими своїм стилістичним забарвленням по відношенню до загальнонейтральних не тільки в писемній мові, а і в розмовній, де вони протиставляються своїм стилем як знижені не лише загально нейтральним словам, але й розмовним».

І хоч Ю. С. Сорокін в статті «Просторіччя як термін стилістики»⁵ твердить, що «при визначенні явища треба виходити з якості як такої, а не з міри цієї якості», – саме міра стилістичного зниження є основним критерієм, за допомогою якого ми розрізняємо поняття «розмовна лексика» і «просторічна лексика». А міра якості створює і нову якість. Це зниження визначається мовним чуттям, мовним сприйманням, що є результатом колективної мовної практики, колективної звички.

Особливо відчутна різниця в стилістичному навантаженні різних шарів лексики при порівнянні нейтральних, розмовних і просторічних слів з однією семантикою (тобто

⁴ Див. М. А. Жовтобрюх, Сучасна українська літературна мова, К., 1961, стор. 57.

⁵ Доклади и сообщения филологического факультета ЛГУ, вып. I, 1943, стор. 134.

стилістичних синонімів), наприклад: *збруднити, замазати* (нейтр.), – *замурзати* (розм.) – *замазурити* (прос.); *упиратися* (нейтр.), – *ламатися* (розм.) – *комизитися* (прос.); *їсти, поїсти* (нейтр.), – *попоїсти* (розм.) – *лопати, тріскати, жерти, лигати, перти* (прос.); *живіт* (нейтр.), – *черево* (розм.) – *пузо* (прос.); *кинутися тікати* (нейтр.), – *дремнути, чкурнути* (розм.) – *дряпонути, дмухнути, дати дьору* (прос.); *добратися* (нейтр.), – *добрести, доплентатися, доволоктися, дочвалати* (розм.) – *дотьопати, допхатися* (прос.); *говорити* (нейтр.), – *базікати, плести* (розм.) – *варнякати, ляпати, плескати язиком* (прос.); *дивитися* (нейтр.), – *витріщати очі, вилупити очі, вирячити очі, вирячитися* (розм.) – *вибалушитися* (прос.); *шося* (нейтр.), *соша* (прос.) і т. д.

Якщо якась міра зниженості розмовної лексики в порівнянні з лексикою нейтральною створюється завдяки певній вільності, невимушеності в межах літературної мови, то досить виразна зниженість просторічної лексики відчувається завдяки грубуватості чи й грубості слів або ж завдяки відхиленням від граматичної, фонетичної норми, норми слововжитку, що ставить просторіччя на межу літературної мови, а окремі слова – поза її межі.

Аналізуючи знижену лексику в російській мові, О. С. Ахманова пише: «... багато із «знижених» слів (так Ахманова називає слова з різко вираженим емоційним забарвленням, більшість із яких прийнято визначати як просторічні – Л. К.) навряд чи взагалі коли-небудь будуть «сказані» тими, хто вільно користується всіма «розмовними» словами. Наприклад, навряд чи всякий, хто цілком вільно і природно вживає в своїй мові такі слова, як *бешабашный, благоглупость, бомбёжка, болельщик, болтовня, болтун, бросовый, бум, буквоед, буйан, валерьянка, вдобавок, вдогонку, верзила* і т. п., так же природно буде користуватися такими словами, як *балбес, безмозглый, белиберда, белобрысый, бесстыжий, бестолочь, благовестить* (в значенні «разбалтывать», «разносить»), *болван, брюхо* і т. п.»⁶

Розрізняємо дві групи просторічної лексики: 1) слова зі зниженим експресивно-емоційним забарвленням і 2) слова, що своєю граматичною, фонетичною формою або слововживанням різко відходять від літературної норми.

Серед слів зі зниженим забарвленням виділяємо слова з певною мірою грубуватості або й грубості, напр.: *замазурити*, (запачкати), *голова замакітрилась, нагорлати* (накричати), *наприндитися, нашкварювати* (хвацько грати, танцювати), *закопилити ніс; задрипанка, здихля, бидло* (про людину), *кобенити* (відчитувати, лаяти), *напертися* (наперлося багато народу). Сюди відноситься також грубе просторіччя, або вульгаризми: *банька* (очі), *лопати* (їсти), *жерти* (їсти), *напертися* (наїстися), *ника, морда* (про обличчя), тощо.

⁶ О. С. Ахманова, Очерки по общей и русской лексикологии, Учпедгиз, М., 1957, стор. 252.

Приклади просторічних форм з неправильною граматичною чи фонетичною формою: *напитий* (напоєний, який напився), *нех* (зам. нехай), *мо* (зам. може), *тута* (зам. тут), *нанятися* (зам. найнятися), *настрічу* (зам. назустріч), *Полім* (зам. Іполіт).

Сюди відноситься і те нове, що появляється в граматичній формі слів (часто в результаті аналогії), яке при його появі сприймається як різке відхилення від норми, але з часом може набути літературних прав. Напр.: *знаннів* (зам. знань), *обличчів* (зам. облич); пор. в російській мові форми множини *трактора*, *професора*, що в 30-х роках сприймалися як просторічні, а також сучасні просторічні форми: *шинеля*, *очередя*, *инженера*; *делов*; *мой мозоль* (зам. *моя мозоль*).

Просторічними є також zdeформовані запозичені слова: *калавур* (зам. караул), *клейно* (зам. клеймо), *калідор*, *радіво*.

Як і кожна інша лексична група, просторічна лексика не постійна в своєму складі для всіх часів розвитку мови: одні просторічні слова виходять з ужитку, деякі переходять в розмовну лексику, а звідти – і в писемну літературну мову. В свою чергу, просторіччя поповнюється новими словами⁷.

Далеко не вся просторічна лексика вноситься в словники, які, як правило, є нормативними. Але та частина, що ввійшла в них, як і та, що залишилася поза межами словників, але побутує в мові, повинна бути правильно визначена, повинна мати своє недвозначне ім'я.

Як же оцінюється знижена лексика в лінгвістичній літературі і як ре маркується вона в словниках?

Всі тлумачні словники сучасної російської мови⁸, а також велика лексикографічна література, даючи стилістичну характеристику слів російської мови, виділяють серед них слова зі зниженим забарвленням, а саме – розмовні і просторічні.

Таким чином, в російській лінгвістичній літературі, власне, немає суперечок про те, чи є в сучасній російській мові просторічна лексика, чи немає такої.

Правда, не всі автори однаково називають цю лексичну групу: переважна більшість іменує її просторічною, дехто – розмовно-просторічною, об'єднуючи обидві групи зниженої лексики в одну, інші – зниженою⁹ тощо.

⁷ Див. про «перекваліфікацію» просторічної лексики В. В. Виноградов, *очерки по истории русского литературного языка 17 – 19 вв.*, Учпедгиз, М., 1938, стор. 4; А. М. Ефимов, *Стилистика художественной речи*, стор. 220; его же, *О языке художественных произведений*, 1954, стор. 158; И. С. Ильинская, *зазнач. Праця*; Ю. С. Сорокин, *Инструкция по сопоставлению словаря «Мертвых душ» Н. В. Гоголя*, Из-во АН СССР, М., 1960, стор. 56; Р. М. Цейтлин, *Краткий очерк истории русской лексикографии*, Учпедгиз, 1958; «Курс історії української літературної мови», ч. I, видання Інституту мовознавства АН УРСР, К., 1958, стор. 8.

⁸ Для назви словників в роботі будуть вживатися скорочення: РСУ («Толковый словарь русского языка» за редакцією Д. М. Ушакова), РСО («Словарь русского языка» С. И. Ожегова), РСЄ («Словарь русского языка» за редакцією А. П. Євгнєвої), РСА («Словарь современного русского литературного языка», АН СРСР), УРС («Українсько-російський словник», АН УРСР), РУС («Русско-украинский словарь», АН УРСР).

⁹ О. С. Ахманова в «Очерках по общей и русской лексикологии» (Учпедгиз, 1957) виділяє такі шари лексики із зниженою стилістичною характеристикою: «розмовну», якій в порівнянні з нейтральною властивий більш

Іноді терміни «просторічний», «розмовний» і «розмовно-просторічний» вживають в одному, широкому значенні: характерний для усної, розмовної мови, з її літературними і нелітературними елементами. Зрозуміло, що таке вживання термінології особливо неприйнятне в словниках, де треба давати точну атестацію кожного слова.

Не всі автори вкладають в термін «просторіччя» однаковий зміст. Одні до просторіччя відносять слова з невеликим відтінком грубості і явно неправильні, інші – грубі і вульгарні слова, треті – розмовні і просторічні і т. д.

Є різні думки і щодо відношення цієї лексики до літературної мови: переважна більшість лінгвістів вважає її такою, що стоїть на межі літературної мови, інші ставлять її поза літературною мовою, треті, не оцінюючи її відношення до літературної мови, говорять лише про використання її в літературній мові.

І все ж, незважаючи а деякі розбіжності в оцінці цього лексичного шару та його відношення до літературної мови, в російській лексикографії та працях з лексикології і лінгвостилістики викристалізувалося визначення просторічної лексики як складової частини загальнонародної лексики, що стоїть на межі літературної, окремими елементами проникаючи в неї, а іншими (грубе просторіччя, вульгаризми) далеко відступаючи поза її межі.

В українському мовознавстві питання про знижену лексику менш розроблене.

Частина україністів визнає наявність просторіччя в українській мові, користується цим терміном в своїх працях, виділяючи певне коло таких слів. Так, невеликий розділ «Елементи просторіччя» є в «Курсі сучасної української літературної мови», т. I, виданому Інститутом мовознавства АН УРСР в 1951 р., в якому читаємо: «Поряд із загальноновживаною і емоційно забарвленою лексикою в літературну мову часом входять елементи так званого просторіччя, тобто вільні і часом грубуваті слова і форми, які хоч вживаються в усній розмовній мові, але не становлять літературної норми» (стор. 33)¹⁰.

Термін «просторіччя» в цьому ж значенні вживається і в «Курсі історії української літературної мови», т. I, 1958. Ним користуються в своїх працях з українського мовознавства академік АН УРСР Л. А. Булаховський і академік АН УРСР І. К. Білодід. М. А. Жовтобрюх в курсі «Сучасна українська літературна мова» (К., 1961) просторічну і розмовну лексику об'єднує в одну групу під назвою «розмовно-просторічна» (стор. 59).

Інші автори підручників, навчальних посібників з української мови та окремих лінгвістичних праць, в яких мова йде про стилістичні особливості лексики української мови взагалі, або ж мови того чи іншого письменника, термін «просторіччя» не вживають, а млова,

невимушений характер, що супроводиться підвищеною експресивністю, «знижену» – з відтінком грубості – з підгрупою менш зниженої, «розмовно-просторічної» лексики і «грубу» (стор. 250 – 257).

¹⁰ Курс сучасної української літературної мови, т. I, Вид-во АН УРСР, 1951.

що звичайно іменуються цим терміном, розглядають разом з розмовними, не виділяючи їх в окрему групу.

Третя група лінгвістів вважає, що просторічна лексика покривається терміном «розмовна», «фамільярна», «вульгарна». Так, в статті відомого українського лексикографа чл.-кор. АН УРСР І. М. Кириченка «Пояснення і пояснювальні позначки до реєстрових слів в українсько-російських словниках»¹¹, що стала настановою при укладанні шеститомного Українсько-російського академічного словника, читаємо: «Оцінка слів в українсько-російському словнику повинна йти по лінії зазначення різновиду усної мови. До цієї категорії належить, напр., слова розмовні, тобто слова, властиві переважно розмовній мові, іноді мові з відтінком згрубілості. Вжиті в літературній мові, вони зберігають свій характер розмовної мови. До цієї групи – різновиду усної мови – належать також вживані в розмовній мові слова фамільярні, деякі вульгарні... Всі такі слова потребують певних пояснювальних позначок, що вказують на характер цих слів...» (стор. 41).

Цей погляд відбився і на характері стилістичного ре маркування в українсько-російському словнику, п'ять томів якого уже вийшли з друку, а один друкується, в тлумачному словнику української мови та російсько-українському (в його українській частині), над яким зараз працюють словникові відділи Інституту мовознавства АН УРСР.

* *
*

Стилістичне ре маркування в двомовних словниках має подвійну мету: 1) визначити сферу вживання слів кожної мови зокрема, 2) показати стилістичне співвідношення між відповідниками обох мов.

Українсько-російський словник АН УРСР і Російсько-український, який укладається, в основному задовольняють ці вимоги: широка система стилістичних позначок, введених словниками, всебічно розкриває сферу вживання слів обох мов, їх емоційну забарвленість. Але до характеристики шарів зниженої лексики в цих словниках варто підійти більш уважно.

Аналізуючи «Російсько-український словник» видання 1948 року, акад. В. В. Виноградов звертає особливу увагу на стилістичну характеристику лексики: «... Стилістичну сторону в «Російсько-українському словнику» не можна вважати цілком продуманою. В усякому разі, диференційно-стилістичні співвідношення російської та української літературної лексики залишаються не завжди досить чітко відображеними. А тим часом проблема диференційно-стилістичного словника російської та української мов має особливо важливе значення (і не лише для перекладів з російської на українську чи з

¹¹ «Наукові записки Інституту мовознавства АН УРСР», т. II – III, К., 1946.

української на російську)». І далі: «При його перевиданні варто внести велику виправлення і зміни в методику розмежування значень і відтінків російських слів, глибше і послідовніше продумати питання про склад словника, про реєстр, виробити більш тонкі і старанні способи диференційно-стилістичного зіставлення російських слів і їх українських відповідників (підкреслення наше – Л. К.), розширити і збільшити фразеологічні ілюстрації слововжитку»¹².

Ці зауваження академіка В. В. Виноградова зберігають свою силу і щодо другого видання «Російсько-українського словника», яке готується до друку, і щодо «Українсько-російського словника».

На відміну від усіх російських тлумачних словників, «Українсько-російський словник» ні в українській, ні в російській частині не виділяє просторічної лексики. Просторічні слова в ньому подані здебільшого з позначкою «розмовне». Таким чином, більшість просторічної лексики і розмовна об'єднані в одну групу і між ними, завдяки спільній ремарці «розмовне», поставлено знак рівності. Це дещо дезорієнтує читача, якому і розмовно-літературну і нелітературну лексику або таку, що стоїть лише на межі літературної, подають як рівноправну.

І справді, ніяк не можна поставити в один ряд слова: 1) *забалакатися, забаритися, закут, замалий, зугарний, ірод, їй-богу, капці, кімнатина, матінка, матусенька, надзирати, надякуватися, накликатися, налазитися, належатися, налітатися, найменшенький, найсправжнісінький, недалечко* і т. д. і 2) *забальдрасити, задуріти, заковика, закомизитися, замакітритися, зарізяка, запіжити* (хлинути – про дощ), *кеп* (дурак), *кобенити* (відчитувати, пробирати), *махонутти, наприндитися, нашармака, нашкварювати, нюнитти* і т. п.

Перша група – це слова розмовні, вони не мають в собі нічого грубого, але в порівнянні з нейтральним, спокійним стилем вислову характер їх більш невимушений, їм властива певна експресивність.

Друга група – це стилістично більш знижені слова, їм властивий грубуватий, а то й грубий відтінок; в літературній мові вони можуть вживатися лише з стилістичною метою – для мовної характеристики персонажів або, інколи, для характеристики явно негативних явищ, але вважати їх літературними і користуватися нарівні з розмовними не буде жодна людина, що добре володіє нормами української літературної мови.

В Українсько-російському словнику обидві ці групи кваліфіковані як «розмовні»¹³. З цією ж ремаркою подані і слова явно неправильні з точки зору норми: *зало* (зам. зал), *калавур*

¹² В. В. Виноградов, Русско-украинский словарь, Академия наук Украинской ССР, Институт языкознания имени А. А. Потебни, ж. «Советская книга», № 2, 1950, стор. 94.

¹³ При визначенні нейтральної, розмовної і просторічної лексики може бути деякий різнобій, зв'язаний з певним суб'єктивізмом: те, що один сприймає як просторіччя, інший оцінює як розмовне або навіть нейтральне, і навпаки. З такими випадками нерідко зустрічаємося, наприклад, в тлумачних словниках російської мови: такі

(зам. караул), *клейно* (зам. клеймо), *кудоб*, *манорія* (зам. манера), *Лисавета* (зам. Єлизавета), *нех* (зам. нехай), *потрафити* та інші.

Все це сталося тому, що словник відмовився від терміна «просторіччя»¹⁴.

Часто до слів просторічної лексики в словнику вживається ремарка «фамільярне», тобто термін наповнюється не тим значенням, яке за ним закріпилося. Правда, в лінгвістичній літературі дехто вживає термін «фамільярний» для означення певної групи зниженої лексики, що зустрічається в розв'язній, грубуватій мові, – але в лексикографічній практиці, де потрібна чітка, конкретна, точна характеристика кожного слова, він в цьому значенні не закріпився.

Терміном «фамільярний» не користується ні великий академічний словник російської мови, ні словник за редакцією Євгенєвої, ні словник Ожегова. Вживав його лише Д. Ушаков, який в передмові «Як користуватися словником» писав: «Фамільярне означає: властиве розмовній мові або просторіччю і має або інтимний, або розв'язний, фамільярний характер» (стор. XXVI). Ось чому ремарка «фам.» у нього звичайно поєднується з «разг.» або «прост.».

Неповноцінність цієї ремарки відчували й укладачі УРСа, тому, хоч і вживали її для ре маркування просторічної і грубо просторічної лексики, нерідко поряд ставили ще одну обмежувальну стилістичну ремарку: «вульгарне», «розмовне», наприклад: *захмеліти фам.*, *вульг.*, *курну́ти разг.*, *фам.*, *напиха́тися разг.*, *фам.*

Тлумачні словники «фамільярний» характеризують як перебільшено невимушений, безцеремонний, розв'язний, іноді інтимний, тобто з дещо грубуватим відтінком.

Особливістю фамільярної лексики, як вдало відмітив А. Н. Гвоздев¹⁵, є те, що вона не виражає осуду, а навіть навпаки: показує співчутливе ставлення, грубувате схвалення.

Як фамільярні можуть вживатися слова і розмовні, і просторічні. Так, наприклад, *братва*, *грошва*, *завалитися* (лягти спати), *здоровило*, *вештатися*, *випалити* (сказати одним духом), *головатий* (розумний), *патли*, *патлань*, *чубити* – слова розмовно-фамільярні; а такі, як *кумекати*, *замакітрилась голова*, *капшук*, *клюкати* (випивати), *не петрати* (не розуміти) – фамільярне просторіччя.

Фамільярними можуть бути не лише слова з грубуватим відтінком, але й пестливі.

слова як *верхогляд*, *весельчак*, *взбалмошний*, *взвихрить* РСА дає без ремарки (тобто як нейтральне), а РСЄ – з ремаркою «розмовне»; *вписка* – в РСА нейтральне, в РСЄ і РСУ – просторічне; *вечорка* – в РСА просторічне, РСУ – розмовне фамільярне; *передневать* – в РСА нейтральне, в РСЄ – просторічне. Така розбіжність зустрічається при оцінці слів, міра зниженості в яких незначна. Разом з тим, думається, що багато слів, ремаркованих в словниках російської мови як просторічні, вірніше було б оцінити як розмовні.

¹⁴ Термін «просторіччя» з'явився в російській мові в 18 ст. і вживався паралельно з словом «простонародний» (а у Ломоносова і «подлый») для визначення розмовної мови простих людей на відміну від мови книжної, літературної, доступної інтелігенції та представникам «вищих» класів. Висловлюється думка, що для нашого часу він уже не відбиває суті явища і звучить як анахронізм. В цьому є певна рація. Можна було б замість нього вживати «розмовний», а лексику, характерну для усної форми літературної мови, іменувати «усною».

¹⁵ А. Н. Гвоздев, Очерки по стилистике русского языка, Учпедгиз, 1853, стор. 96.

Як зразок фамільярної пестливості Л. А. Булаховський називає слова російської мови: *голубушка, мамочка, драгоценный мой, красавец*. В українській мові такими є: *голубонька, розумниця моя, дружище* і т. п.

Наведені приклади показують, що поняття «фамільярне» стоїть в ряду таких, як «іронічне», «жартівливе», «лайливе», тобто воно характеризує лексику з точки зору її емоційного слововжитку, – на відміну від термінів «розмовне», «просторічне», «книжне», що вказують на належність слова до різних шарів лексики та на обмеженість її вживання.

Дивно виглядає ремарка «фам.» біля таких просторічних слів, як *верзти, наколошматити, насточортілий, насточортіти*, або ж біля такого грубого просторіччя, як *забабіти, захмелити* (ударити), *кирпа, курдупель, наляпати* (наговорити лишнього), *насмикатися* (напитатися), *напихатися* (їсти), *перти* (їсти). В них стільки ж «співчутливого відношення» і «грубуватого схвалення», як і в слові *задрипанка* або в виразах *у нього немає (йому бракує) клепки в голові, заткнути рота (пельку, горлянку)*, що теж ремарковані як фамільярні.

В окремих випадках перед просторічними словами в УРСі стоїть позначка «лайливе» (*бидло, ірод*). Але і лайливі слова можуть бути просторічними і розмовними (мова йде не лише про особливу групу лайливої лексики, але й про таку, що може вживатися як лайлива). Наприклад, слова *лялька, ірод, розбійник, хуліган, фашист, босяк, пройдисвіт*, вжиті як лайливі, є розмовними, а *карга, клепалка, курдупель, пика, морда* – просторічними.

Частина грубо-просторічної лексики кваліфікована в словнику як «вульгарна», що не викликає ніяких зауважень. Отже, як бачимо, певний шар лексики, що не становить літературної норми, «Українсько-російський словник» ремаркує по-різному: то як розмовну (змішуючи при цьому її з усною літературною), то як фамільярну, іноді – як лайливу («бран.»). При цьому, як уже було сказано, терміни-ремарки наповнюються дещо іншим значенням, ніж це прийнято в практиці і відбито в тлумачних словниках.

На жаль, у вступі до цього словника не дано характеристики стилістичних шарів лексики, не розкрито термінів-позначок, тому іноді про зміст, який вкладають в них автори словника, доводиться лише здогадуватися, користуючись фактичним матеріалом.

Відмова від поняття «просторічна лексика» привела до того, що укладачі і редколегія «Українсько-російського словника» змушені були переоцінювати і російську просторічну лексику, ремаркувати її, на відміну від усіх сучасних російських словників, то як розмовну, то як фамільярну. Так, ремаркою «розмовне» літературні права надаються такому явному просторіччю як *ихний, настрацать, насбирать, намалевать* (накраситься), *нанизу* (внизу), *клепать* (наговаривать), *кофей, заместо* (вместо), *карга, катавасия, клюкать* (выпивать), *кокнуть* (стукнуть, разбить), *кривуля* (что-то кривое), *махнуть* (поехать), *натрещать*

(наговорить), *наяривать*, *нюнить*, *распустить нюни*, – хоч всі сучасні тлумачні словники російської мови позначають ці слова як просторічні або як грубо-просторічні.

Багато слів російської просторічної і грубо-просторічної лексики подано з ремаркою «фамільярне»: *провалив ай*, *карачун* (смерть, погибель), *жучить*, *гвоздить* (корить, упрекать), *спятить* (с ума), *скоротить* (с ума), *рехнуться*, *подгадить*, *дубасить* (бить), *кумекать* (соображать), *разлимониться* (охмелеть), *ляпнуть*, *сморозить* (сказать чепуху), *раскоряка* (с растопыренными ногами), *наколошматить* (побить, поколотить) і т. д.

Якщо можна хоч в якійсь мірі зрозуміти принцип ре маркування зниженої лексики в «Українсько-російському словнику», де і розмовна і більшість просторічної (за винятком тієї, що ре маркується як фамільярна і лайлива) об'єднані під однією позначкою «розмовна» як в українській, так і в російській частині, то зовсім незрозумілий принцип ре маркування цієї категорії слів в «Російсько-українському словнику» (як видання 1948 року, так і нового, над яким працює зараз колектив укладачів Інституту мовознавства), де в російській частині (йдучи за російськими словниками) розрізняється розмовна і просторічна лексика, а в українській частині обидва ці лексичні шари ре маркуються як одне ціле, при цьому вживається, як і в УРСі, термін «розмовне», іноді (значно рідше, ніж це робить УРС) – «фамільярне».

Отже, нерідко стилістично рівноцінні слова російської і української мови ре маркуються по-різному, напр.: російське *загалдеть* і українське *загалдикати* – стилістично рівноцінні, але в РУСі повинні ремаркуватись по-різному; це стосується і таких слів, як *паршивіти*, *паскуда*, *паскудити*, *замахорити* (рос. *зажилить*) і т. п.

Хочеться зробити деякі зауваження щодо розміщення стилістичних позначок в УРСі і РУСі.

В «Передмові» до УРСа читаємо: «Стилістичні ремарки або ті, що показують частоту, сферу вживання слова тощо, при українських заголовних словах не завжди (підкреслення наше – Л. К.) так само характеризують російські відповідники, наприклад: «*голярня уст.* парикмахерская» – українське слово *голярня* застаріле, російський же відповідник *парикмахерская* – слово сучасної мови» (стор. XIII).

І трохи вище: «Тлумачення, що стосуються окремих значень і їх відтінків, поставлені перед російськими відповідниками. Всі позначки, які стосуються тільки російських слів, поставлені перед ними, іноді в дужках після них» (стор. XII).

Із такого пояснення незрозуміло, в яких же випадках ремарка, що стоїть українським і російським словом, стосується лише українського, а в яких – українського і російського. Не зрозуміло також, коли ремарка, що стосується російського відповідника, ставиться перед ним, а коли – після нього (мається на увазі перший рос. відповідник).

Ось три варіанти ремаркування:

- 1) напіндю́читися *разг.* напѣ́житься (*разг.*), наду́ться.
- 2) карау́лка *разг.* карау́лка.
- 3) карася́ *разг.* (молодо́й) кара́сь.

Треба добре знати російську мову або заглянути ще і в російські словники, щоб визначити, що в другому прикладі ремарка «розмовне» стосується і українського і російського слова (правда, в словниках російської мови це слово кваліфікується як просторічне), а в третьому – тільки українського, бо слово *карась* – літературне.

Більш досконала система ремаркування в другому виданні «Русско-украинского словаря», який зараз готується до друку: в ньому позначки, що стосуються лише російського слова, друкуються розрядкою, а позначки, що в однаковій мірі відносяться і до російського, і до українського слів, подаються курсивом.

ВИСНОВКИ

1. В розмовній мові розрізняємо: а) розмовну лексику, що є складовим елементом літературної мови, а саме – її усної форми; вживання цієї лексики в писемній мові створює стиль розмовний; б) просторічну, що стоїть на межі літературної мови, окремими елементами проникаючи в неї, іншими – залишаючись далеко поза її межами.

Просторічна лексика включає в себе: а) слова зі зниженим експресивно-емоційним забарвленням – це слова з відтінком грубості. Сюди входять також слова з різко зниженою експресією – грубе просторіччя, або вульгаризми; б) слова з неправильними граматичними і фонетичними формами і з неправильним слововжитком.

Просторічна лексика може бути використана в літературній мові з метою стилізації.

2. Необхідно чітко кваліфікувати слова зниженої лексики в словниках, де ремарки повинні допомагати користувачеві правильно визначити місце слова в лексичній системі мови, запобігти можливості дезорієнтації, що могло б привести до зниження мови, до зловживання в літературній мові не літературними елементами.

Слід використати велику практику ремаркування в словниках російської мови, тим більше, що термінологія, прийнята там для ремарок, широко вживається і в українській лінгвістичній літературі, а також і «Російсько-українському словнику», в його російській частині.

3. Щодо просторічної лексики, найбільш вдалим є термін «просторічне».

Термін «фамільярне» не може замінити терміна «просторічне», бо далеко не все просторічне є фамільярним, та само, як не все фамільярне є просторічним. Крім того, ці поняття стоять в різних планах.

*** Резюме російською мовою.